

ГЕТТОІЗАЦІЯ ТА ГОЛОКОСТ НА ЗАКАРПАТТІ У СВІДЧЕННЯХ ЖЕРТВ І ОЧЕВИДЦІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОБЛАСНОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ)

Худіш Павло Миколайович

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: pavlo.khudish@uzhnu.edu.ua

Researcher ID: AAM-8589-2020

http://orcid.org/0000-0003-2773-4314

У статті розглядається процес геттоїзації в Закарпатті у період Голокосту на основі свідчень жертв та очевидців подій, зібраних Надзвичайною обласною комісією з розслідування злочинів угорсько-німецьких загарбників навесні 1946 р. Вводиться в науковий обіг раннє джерело з історії геноциду євреїв на Закарпатті. Аналіз проведено, базуючись на методологічному підході політолога та історика Голокосту Рауля Гілберга. Він виділяв триаду соціальних ролей членів суспільства в добу геноциду, які базуються на поведінці, або послідовності дій людей: призвідники (злочинці), жертви та сторонні спостерігачі (bystanders). Основний зміст статті становить аналіз свідчень осіб, що належали до цих трьох концептуальних категорій. У дослідженні аналізуються свідчення призвідників Голокосту, а також їх перцепція жертвами. Призвідники, котрі давали свідчення для Надзвичайної комісії були чиновниками середньої та нижчої ланки, писарями в гетто та акушерками, що проводили насильницькі обшуки жінок-євреєк. Переважно, всі вони були етнічними угорцями та членами «СС», проте є згадки про місцевих етнічних німців, русинів та ромів. У свідченнях цієї категорії осіб прослідковується самоцензура. Особлива увага приділена аналізу свідчень євреїв – жертв Голокосту, та їх травматичному досвіду. Основний акцент вони робили на процесі геттоїзації: конфіскація цінностей, примусова концентрація в гетто, перебування в гетто та депортація до Аушвіца. Жертви фокусувалися на досвіді щоденного насильства: знущання, побиття, тортури та звалтування. При цьому, вони згадували численних призвідників, у тому числі – осіб із місцевого населення. Крім того, у свідченнях є відомості про масові та окремі розстріли єврейського населення, а також матеріали ексгумації, яку проводили слідчі Надзвичайної комісії. Наостанок, розкриваються аспекти, що стосуються категорії сторонніх спостерігачів (bystanders), на основі аналізу їх свідчень та відображення у згадках жертв. Свідки згадували про випадки допомоги місцевого населення євреям, ув'язненим у гетто, а також про неєвреїв – очевидців насильства. Крім того, певна частина bystanders свідчила, що не знала нічого про насильницькі дії та жорстокість щодо євреїв. Незважаючи на недоліки цього джерела, також проаналізовані у статті, воно залишається надзвичайно цінним для подальших наукових досліджень Голокосту на Закарпатті.

Ключові слова: Голокост, Надзвичайна комісія, свідчення, геттоїзація, гетто, Закарпаття, насильство.

Постановка проблеми. Голокост, як наймасштабніший злочин проти людяності, нерозривно пов'язаний з найкривавішим конфліктом світової історії – Другою світовою війною. Масове знищення європейського єврейства було результатом політико-ідеологічних рішень верхівки нацистської Німеччини, що фокусувалися на поняттях так званої «расової чистоти та захоплення життєвого простору». Безпосередніми вбивцями, переважно, були СС та підконтрольна Німеччині поліція, але, в ширшому контексті, масове насильство стало частиною щоденних суспільних процесів на локальному рівні, спричинивши соціальні розломи та тріщини.

Ключовим етапом знищення євреїв був процес геттоїзації, котрий виводив одночасно на авансцену всі групи учасників Голокосту. Один з найвидатніших дослідників студій Голокосту Рауль Гілберг вважав, що членів соціуму в добу геноциду можна умовно розділити на три соціальні ролі, згідно з поведінковими реакціями, або послідовностями дій: «призвідники» (perpetrators) – ті що призвели до вбивств, злочинці; «жертви» (victims) – ті, що постраждали в Голокості; та «сторонні спостерігачі»

(bystanders) – свідки або спостерігачі [Hilberg, 1992]. До сьогодні в історіографії тривають численні методологічні дискусії стосовно аналітичної спроможності цих термінів, оскільки вони не розкривають повною мірою динаміку поведінкових стратегій та множинність ролей в добу геноцидів [Newman and Erber, 2002; Cesarini and Levine, 2002; Lessons and Legacies, 2012; Vollhardt and Bilewicz, 2013; Morina and Thijs, 2018]. Проте, ця категоризація дає можливість розглянути джерела з історії Голокосту через призму соціальних репрезентацій учасників геноциду.

Джерельною базою дослідження є протоколи допитів свідків зібрані Обласною надзвичайною комісією по обліку збитків, розслідуванні та встановленню злочинів, спричинених німецько-угорськими загарбниками громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам в часи окупації Закарпатської області (далі – Надзвичайна комісія, або Комісія – автор). Постійне місце зберігання оригіналів документів – Державний архів Російської Федерації. Автор отримав доступ до сканованих копій, які з 2015 року знаходяться в

архіві Меморіального музею Голокосту США [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62].

Аналіз останніх досліджень та методологічного підходу. Створення та діяльність протягом 1944 – 1946 р. Надзвичайної комісії в Закарпатській Україні було предметом дослідження історика В. Міщанина. На основі матеріалів, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області, Василь Міщанин аналізує копійку роботу Комісії щодо встановлення економічних збитків, отриманих в часи угорської окупації [Міщанин, 2004]. Протоколи допитів свідків, що були зібрані Надзвичайною комісією у березні-квітні 1946 року, досі не потрапляли у фокус дослідників, хоча – це вкрай важливе джерело з історії єврейського життя та Голокосту на Закарпатті. Перший масовий збір свідчень угорських євреїв, що пережили Голокост, провела організація DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) у Будапешті влітку 1945 р. Велика кількість протоколів була зібрана саме від євреїв родом із Закарпаття [Horváth, 1998]. Свідчення, надані для Надзвичайної комісії – другий великий корпус раних джерел з історію Голокосту на Закарпатті – вперше в історіографії стануть об'єктом аналізу.

Феномен «гетто», за словами історика Дена Міхмана, є ключовим у житті євреїв під нацистською окупацією та наріжним каменем розуміння історії Голокосту і пам'яті про нього [Michman, 2011, p. 1]. Голокост на Закарпатті є частиною історичного нарративу Голокосту в Угорщині [Braham, 1994; Kádár and Vágy, 2004]. Остання хвиля використання поняття «гетто» розпочалася у квітні 1944 р. після окупації Угорщини німцями, що відбулася 19 березня того ж року. Протягом квітня було створено близько 180 місць ув'язнення євреїв. Всі вони мали різноманітні назви: «табори збору» (gyűjtőtábor), «місця проживання» (lakóhely), «гетто» (gettó), «єврейські гетто» (zsidógettó), «місця збору» (gyűjtőhely) та «поселення» (lakótelep). Проте, всі ці місця сприймалися владою Угорщини та Німеччини як тимчасові локації перед депортацією євреїв [Michman, 2011, p. 141–142]. Історик Рендольф Брем вказує, що «генеральний план геттоїзації, концентрації та депортації» євреїв Угорщини був розроблений німецькими та угорськими «антиєврейськими експертами» на початку квітня 1944 р. і складався з кількох конкретних фаз: 1) євреї з сільських місцевостей та маленьких містечок були оточені та тимчасово згромаджені в синагогах чи громадських будівлях; 2) після першого етапу розслідування та конфіскації цінностей, євреї з цих «локальних гетто» були депортовані до більших гетто у містах, переважно, їх комітату; 3) у більших містах євреї були відправлені до спеціально обладнаних місць, що слугували як гетто. В певних випадках, гетто були створені у єврейських кварталах, в інших – на фабриках, складах, цегельнях або просто неба; 4) євреї були сконцентровані в місцях з доступною залізничною інфраструктурою для швидкої посадки в потяги та депортації [The geographical encyclopedia, 2013, p. IX].

Призвідники Голокосту на локальному рівні у Закарпатті проявили «виняткову ініціативність»,

розпочавши процес дискримінації та ув'язнення євреїв раніше. Геттоїзація в Угорському королівстві розпочалась із наказу затятого антисеміта, держсекретаря політичного відділу Ласло Баки (László Baky) від 7 квітня 1944 р. Карпатська територія (Kárpátalja) та північна Трансильванія, що входили у підпорядкування жандармського округу VIII із центром у м. Кошице, визначені першочерговою зоною депортації євреїв. 12 квітня держсекретар адміністративного відділу Ласло Ендре (László Endre) провів нараду в Мукачеві, щодо втілення плану геттоїзації Карпатської території. Проте, за словами дослідника Раза Сігала, закони та декрети з Будапешта легітимізували вже існуючу етнічну дискримінацію, ініційовану ще з кінця березня місцевою угорською владою на Закарпатті. На момент офіційного оприлюднення декрету про геттоїзацію 26 квітня, влада комітату Унг вже відрепортувала про ув'язнення майже 17 тисяч євреїв у двох гетто Ужгорода [Segal, 2016, p. 93].

Створення гетто у дев'яти населених пунктах сучасного Закарпаття, як етап масового вбивства євреїв, могло відбутися тільки при скоординованій діяльності призвідників Голокосту на кожній ланці процесу. Спільні дії німецьких та угорських вищих чиновників, місцевих адміністрацій, жандармерії, воєнізованої молодіжної організації «Левенте»¹ і колабораціоністів (в першу чергу – частини етнічних німців Закарпаття) стали виразником угорського національного інтересу, який за словами історика Раза Сігала, пересікався з інтересами нацистів, що і було основною умовою для здійснення масового вбивства євреїв [Segal, 2016, p. 120]. Звичайно, тлом та єдиною умовою для втілення геноциду була війна, адже, за словами дослідниці Доріс Берген, в умовах війни вбивства стають нормою, а екстремальні та геноцидні заходи можуть бути виправдані потребою в захисті держави [Bergen, 2009, p. vii].

Життя в гетто для жертв було нестерпним: знущання, грабунки, побиття, катування та вбивства стали буденним явищем. Повсякденне насильство супроводжувалося відсутністю харчів та неналежними санітарними умовами, що призводило до голоду та спалахів інфекційних хвороб. Жіночий досвід доповнювався сексуальним насильством, а також поширеним явищем принизливих обшуків статевих органів акушерками, з метою пошуку коштовностей чи грошей [Segal, 2016, p. 99]. Багато євреїв намагалося уникнути оточення і депортації в гетто. Про те, що велика кількість із них була спіймана в місцях схову (викоханих тунелях, підвалах, на горищах) щоденно писали місцеві газети, закликаючи неєврейське населення до подальшого інформування влади про євреїв [Jelinek, 2007, p. 311].

¹ «Левенте» (угор. Leventeservezetek) – парамілітарна молодіжна організація, що діяла в Угорщині у міжвоєнний час та в період Другої світової війни. Із середини 30-х рр. потрапляє під вплив ветеранських організацій та була, фактично, легальною спробою обійти обмеження, накладені внаслідок Трианонського мирного договору. Починаючи з 1939 року, всі хлопці віком від 12 до 21 року були зобов'язані бути членами «Левенте» [Horváth, 2011, p. 147].

Найбільш контраверсійною соціальною роллю були bystanders – спостерігачі, котрі стояли осторонь, свідки, тобто не злочинці, і не жертви. Оскільки, це містке англійське слово не має, на жаль, точних відповідників в українській мові, автор використовуватиме надалі саме його. За словами дослідників Франка Байора та Андреї Льов, у суспільствах, де політична воля спонукає громадян до соціальної ексклюзії інших груп населення, не можуть існувати повністю незалучені «bystanders». Знищення європейського єврейства не могло відбутися без маси людей, котрі були, певним чином, залучені до процесу. Фрагментація терміну, наприклад, на «бенефіціарів», «опортуністів», «симпатиків», «рятівників», «індиферентних спостерігачів», чи інших, теж не додає аналітичності складової, оскільки ці категорії залишаються статичними. Позиції людей могли змінюватися залежно від зміни інтенсивності нацистського насильства, тому варто брати до уваги весь спектр соціальних процесів, що впливав на поведінку, вибір, чи позицію людей [The Holocaust and European, 2016, p. 4]. Дискусії стосовно причин виникнення антиєврейського комунального насильства у суспільствах Східної та Центральної Європи активізувалися після публікації Яном Томашем Гроссом книги про погром у містечку Єдвабне в Польщі у 1941 році, вчинений сусідами євреїв – поляками [Gross, 2001]. Дешифровка поняття «bystanders» на Закарпатті в часи Голокосту, як вважає історик Різ Сігал, не є однозначною та легкою справою, оскільки євреї Закарпаття переживали знищення свого світу та життя, відчуваючи дуже низький рівень комунального насильства, а, можливо, і не відчуваючи його зовсім [Segal, 2016, p. 11]. Звичайно, в процесі геттоїзації та депортації євреї Закарпаття прожили трагічні сцени насильства, які проходили часто на очах у неєвреїв, котрі іноді, навіть, раділи цьому та плескали в долоні. Це шокувало та травмувало євреїв і відобразилося в численних спогадах і свідченнях тих, хто пережив Голокост [Segal, 2016, p. 105]. Проте, є фундаментальна різниця між актами вбивства (або діями, що напяму призводили до вбивств) та поведінкою, що призводила не більше, ніж до сприяння соціальної ексклюзії [The Holocaust and European, 2016, p. 4].

Метою дослідження є проаналізувати протоколи допитів свідків, зібрані в березні-квітні 1946 р. обласною «Надзвичайною комісією» в Закарпатській області УРСР, як історичного джерела, що висвітлює добу Голокосту та його наслідків (aftermath of the Holocaust). У фокусі перебуває відображення процесу геттоїзації у свідченнях євреїв, що пережили Голокост та повернулися у Закарпаття, та неєвреїв. **Згідно з поставленою метою, завданнями дослідження** є визначити, базуючись на методологічному підході Рауля Гілберга щодо соціальних ролей учасників Голокосту: 1) як репрезентували себе призвідники у власних свідченнях та їх перцепція у свідченнях євреїв?; 2) про що свідчили жертви у протоколах допитів свідків? 3) що бачили та не бачили, і як реагували

bystanders на Голокост у свідченнях євреїв та неєвреїв?

Виклад основного матеріалу. «Надзвичайна Комісія для розслідування та встановлення злочинів і збитків, спричинених угорсько-німецьким фашистськими загарбниками на території Закарпатської України» була створена 9 лютого 1945 р. На той момент, як окрема структурна одиниця при керівному владному органі – Народній Раді квазідержавного утворення Закарпатська Україна. Головою Комісії у 1945 р. був призначений Іван Кополович [Мищанин, 2014, с. 56]. На період червня 1946 р., коли Комісія видала остаточну постанову із загальним звітом, Закарпатська Україна уже була інкорпорована до складу Радянської України під назвою Закарпатська область, тому Комісія отримала назву обласної. На постанові стоять підписи восьми членів під головуванням Івана Турянці. Одним із членів Комісії був уповноважений державної надзвичайної комісії СРСР Кононов [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/1, fol. 0010]. Немає сумніву, що обласна «Надзвичайна комісія» була створена за прикладом радянської «Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям та установам СРСР», що формально діяла в СРСР з 1942 р. Вона зібрала за час свого існування близько 4,3 млн документів. І хоча мала місце тенденція перебільшення кількості жертв, коли достовірність втрачалася на етапі підведення загальних підсумків, вітчизняною стороною, на думку історика Нільса Бо Польсена, є наявність великої кількості свідчень очевидців подій [Польсен, 2009, с. 45].

Протоколи допитів свідків, що їх зібрала Надзвичайна комісія у Закарпатті, знаходяться у 9 справах на 993 аркушах [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62]. Справа номер 1 – Постанова обласної Надзвичайної комісії на 8 аркушах [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/1]. Всі інші справи складаються із «загального акту» та різної кількості свідчень очевидців, списків осіб, та документів. Свідчення з міст Ужгорода та Мукачева, де були створені окремі окружні комісії, бралися членами цих комісій. У інших округах – це були представники силових структур: слідчі прокуратури чи МДБ, тому ці протоколи допитів розпочиналися з попередження, що надання неправдивих свідчень тягне за собою кримінальну відповідальність за статтею 89 Кримінального Кодексу УРСР. Цей факт, безумовно, впливав на свідків, особливо на тих, хто був причетний до вчинення злочинів, змушуючи їх вдаватися до самоцензури. До складу окружних комісій в Ужгороді та Мукачеві входили також і представники єврейської общини: доктор Мойсей Юдкович [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2] та доктор Тиберій Рознер [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/3] відповідно. Останній був юристом та активним учасником руху за відродження єврейського життя Мукачева, а також членом комісії, яка надавала соціальну допомогу євреям, котрі повернулися в місто. Ця структура була, фактично,

місцевим відділом американської організації «Джойнт» (Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет, American Jewish Joint Distribution Committee), котра легально діяла на території Закарпатської України до весни 1946 року [Mitsel, 2007, p. 13]. Під егідою «Джойнта» для євреїв, котрі пережили Голокост і повернулися на Закарпаття, у містах краю були створені безкоштовні комунальні кухні, надавалася допомога харчами та грошима. Наприклад, тільки протягом літніх місяців 1945 року ця організація виділила 900 тисяч доларів для регіональних відділів у Закарпатті [Quilitzsch, 2016, p. 87]. Факт участі впливових представників юдейської общини у роботі Комісії створював безпечніший простір та атмосферу довіри для свідків-євреїв і зменшував вірогідність використання самоцензури, особливо при згадуванні досвіду перебування в гетто та призвідників екстремального насильства.

Призвідники Голокосту: свідчення злочинців та їх переціня жертвами.

У рамках проведеної роботи з опитування свідків, Надзвичайна комісія допитала не тільки жертв насильства, але й призвідників. Серед них були переважно дрібні та середні чиновники, голови відділів міських органів влади та кілька голів населених пунктів («старост»). У своїх свідченнях вони переважно вказували прізвища багатьох інших призвідників: від головних злочинців (начальників гетто, жандармів, голів міських органів влади) до своїх колег та підопічних. Використовуючи такі свідчення, Надзвичайна комісія утворювала ланцюгові реакції допитів свідків. Часто, на призвідників вказували й самі жертви, євреї, котрі пережили Голокост. Самі призвідники у свідченнях намагалися виправдовувати себе, применшуючи власну роль у злочинах, щоб уникнути відповідальності, або вказували на те, що не пам'ятають подробиць.

До прикладу, єврей з м. Великий Березний Ігнат Бергіда надав свідчення 1 квітня 1946 р., що Адальберт Баб'як був довіреною особою у «нілаштів» (члени ультраправої пронацистської партії «Схрещені стріли» – Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom – автор). За словами свідка, Баб'як ввіймав у гетто єврея Ліпота Клінгера та з револьвером примусив його викопати заховані цінності та віддати їх жандармам [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol.0040]. На наступний день, 2 квітня, Надзвичайна комісія взяла свідчення у самого Адальберта Баб'яка. Він був на посаді бухгалтера та начальника податкового уряду міської управи в часи угорської окупації. Свідок вказував прізвища осіб зі свого відділу, що займалися пограбуванням та інвентаризацією єврейського майна. При цьому, він запевняв, що згадані особи не були йому підпорядковані, і особисто не знав нічого про розграбування власності ужгородських євреїв [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0042]. Інший свідок, єврей з селища Чинадієво, Іцхак Вейнбергер, запевняв, що староста села підбурював та намовляв жандармів шукати золото євреїв, а колишній нотар Ірані забрав все найкраще майно

євреїв собі та завжди говорив: «З єврейським населенням потрібно покінчити раз і назавжди, тому що, якщо вони повернуться (з депортації – автор), то нам всім буде кінець» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0087].

Йосип Тирпак, що працював, за його словами, «завідуючим відділу кадрів міської управи» Ужгорода в часи окупації, переконував, що «всі питання стосовно євреїв вирішувалися секретно довіреними особами, таким чином службовці нічого не знали. Не знали сьогодні, що буде завтра.» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0031]. Микола Яцик, голова комісії по ревізії промислових ліцензій євреїв в Ужгороді та колишній член угорського парламенту, свідчив, що «два роки тому втратив пам'ять (тобто у 1944 р. – автор), тому дуже погано пам'ятає події, що відбувалися» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0045]. Гейза Яноті, котрий був касиром міської управи Ужгорода у 1944 р., стверджував, що був змушений приймати конфісковані єврейські цінності без інвентаря та розкладати в ящики згідно з назвами вулиць, звідки вони були награвані. Він свідчив, що за «нормальних умов відмовився б від прийому без інвентаризації, але його примусили» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0077; 0078]. Виправдовував себе і Тібор Горват, котрий в період геттоїзації працював старшим бухгалтером нотарського уряду м. Хуст. Він свідчив, що був присутній на нараді у міській управі 15 квітня 1944 р., де йому дали завдання розробити проект розташування гетто. Тібор Горват стверджує, що подав пропозицію розміщати по 20 євреїв до будинку, але в результаті, не з його вини, до кожного дому в гетто поселили 40–45 осіб [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0118]. Староста міста Нодь Севлюш (сучасний Виноградів – автор) Ференц Чик, котрий перебував на посаді з 1940 р. до приходу Червоної Армії, запевняв, що його не повідомляли про створення гетто у місті та жодного стосунку до ініціативи чи управління ним він не має [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0016]. Проте, єврей з Виноградова Якоб Якобович свідчив, що серед інших осіб, саме Ференц Чик віддавав розпорядження про виселення єврейського населення до гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0051].

Натомість, не зважаючи на самоцензуру у свідченнях призвідників, питання місця розташування гетто перебувало в компетенції місцевих адміністрацій і викликало дискусії серед чиновників. Наприклад, в Ужгороді, за свідченням єврея Шандора Давидовича, планували створити гетто на вулицях, де проживали євреї, але частина місцевих урядовців була проти такого рішення [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0059]. Також, була пропозиція розташувати гетто в ужгородському районі Радванка (неподалік нього існувало і поселення ромів – автор). Натомість, мер міста та один з головних призвідників Голокосту в Ужгороді, Ласло Мегеї, вимагав створення гетто на території цегельного заводу Ліпота Мошковіца, що і відбулося [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0031].

У свідченнях є згадки про те, що не тільки жандарми, поліція та есесівці, але й місцеві жителі ставали призвідниками, беручи участь у злочинах. Зокрема, часті згадки про комісії, що склалися з місцевих жителів та займалися обшуком і знущаннями з євреїв. До прикладу, Семен Меремелштейн, єврей із с. Павлово, свідчив, що перед відправкою до мукачівського гетто людей зібрали в приміщенні школи с. Поляна. Вибрана комісія з місцевих жителів проводила особисті обшуки та відбирала дорогоцінне майно у євреїв [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0108]. Дезидер Фарбенблум із м. Виноградів вказав прізвища п'ятнадцяти членів комісії, що складалася з місцевих жителів, переважно угорців. Вони займалися грабуванням єврейського населення не тільки перед депортацією в гетто, але й під час перебування там та перед відправкою до Аушвіца. За словами Дезидера Фарбенблума, на момент надання свідчення більшість із них досі проживали у місті [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0025].

Серед призвідників, що були місцевими жителями часто є згадки про вчителів. Ця професія була тісно пов'язана з державною службою. Учителі займали високе місце в соціальній ієрархії села і мали вплив на місцеве населення. Їх мотивація у вчиненні злочинів проти єврейського населення може пояснюватися бажанням вислужитися та зберегти свої позиції в ієрархічній структурі. Всі вчителі-призвідники, згадані євреями у свідченнях, були етнічними угорцями, проте родом із Закарпаття. Так, єврей Міхаель Кляйн із села Косонь, свідчив, що троє з чотирьох місцевих жителів, котрі особисто знущалися з євреїв, були вчителями [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0061]. Лікар Ернст Плецермаєр із с. Драгово, котрий пережив Голокост, вказував, що вчитель угорської школи місцевий житель Ференц Юсько особисто взяв участь в арештах євреїв та грабував цінності, забираючи золоті предмети [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0091]. Мовзеш Шаломон із с. Драгово теж згадував, що в комісії, яка відбирала цінності євреїв був директор школи Єно Кюреш [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0072].

Цікавими є свідчення, надані для Надзвичайної комісії особами, що були писарями в гетто. Вони, скоріш за все, не брали участі у здійсненні фізичних насильницьких дій, проте, іноді поневолі, ставали частиною механізму масового пограбування єврейського населення, що відбувалося на різних стадіях Голокосту. Писарі водночас були й очевидцями фізичного та морального насильства. Цієї теми у свідченнях вони уникали, аби гіпотетично не одержати звинувачень у злочинах. До прикладу, Адальберт Гораціус, котрий вказав свою національність як чеську та був писарем при депортації євреїв з гетто в с. Сокирниця до Аушвіца, свідчив, що за відмову виконувати роботу писаря людям загрожувала відправка в табір. Він розповідав, що під час його діяльності в гетто «з євреями поводитися строго, але побиття та розстрілів не було». Численні жертви, що перебували в Сокирниці стверджували протилежне. Адальберт Гораціус

вказав на багатьох призвідників, в тому числі жителів м. Хуст: Береганича, котрий працював писарем у гетто та Івана Ожвата – охоронця гетто, котрий у 1946 році працював начальником пожежної охорони Хуста. Крім того, свідок надав інформацію про Василя Погана, котрий призначав «загони на допомогу німецькій та угорській владі в охороні євреїв, писарів, які проводили реєстрацію євреїв та опис вилучених цінностей, а також заgonи, що допомагали у вантаженні євреїв до потягів» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0055]. Слідчі Надзвичайної комісії взяли свідчення й у самого Василя Погана, котрий працював писарем міської управи Хуста. Він стверджував, що жодних наказів на складання списків не отримував і про факти побиття євреїв у гетто йому не відомо. Водночас, Василь Поган дуже детально описував відбирання та інвентаризацію єврейських цінностей, зазначав прізвища багатьох призвідників та описав відправку 25–30 ящиків з награбованими дорогоцінними речами Емілом Конратовичем, сином греко-католицького священника [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0035]. Ленке Каган, єврейка родом з с. Іза, котра перебувала в тому ж селі у гетто, також згадувала про двох місцевих писарів: Михайла Кундрю та Петра Кеменя [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0100].

Окремим видом злочинів було насильство проти жінок-єврейок, вчинене акушерками за наказом угорської місцевої влади. Це були обшуки жіночих статевого органів із метою пошуку схованих дорогоцінностей. Документи надзвичайної комісії містять як свідчення жертв про акушерок, так і допити самих жінок, котрі вчиняли ці насильницькі дії. Наприклад, Фабіан Рубін, котрий був ув'язнений в гетто м. Тячів, свідчив, що перед відправкою жінок обшукували місцеві тячівські акушерки, запрошені жандармами [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0005]. Вже згадуваний вище писар з Хуста Василь Поган 28 березня 1946 року назвав прізвища трьох жінок-акушерок хустського гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0034]. У однієї з них, Марії Шарошової, Надзвичайна комісія взяла свідчення наступного дня. Вона стверджувала, що нічого не знала про існування гетто, але перед депортацією євреїв у травні 1944 р. отримала наказ від міської влади прийти на місце відправки людей. Акушерка свідчила, що працювала два дні в затягнутій шторами будці, куди приводили єврейських жінок незалежно від віку. Марія обшукала у резинових рукавичках майже 200 жінок і, за її словами, не знайшла жодної речі в статевих органах [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0043].

Переважно всі призвідники, про яких згадують свідки, були етнічними угорцями або нацистами із «СС». Проте, є відомості про місцевих етнічних німців, задіяних у насильстві. Частина німецького населення, очевидно під впливом пропаганди, долучалося до вчинення злочинів під час Голокосту. До прикладу, Мовзеш Шаломон, котрий перебував у гетто в с. Сокирниця, свідчив, що «перед посадкою в ешелони до Сокирниці прибули 20 місцевих німців у

штатському одязі із м. Хуст, котрі нас грабували разом із німецькими солдатами». Він не пам'ятав прізвищ, проте знав, що ці етнічні німці жили на Німецькій вулиці у Хусті [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0075]. Це підтверджував і писар із Хуста Василь Поган, вказуючи, що ця група складалася з 40 осіб, серед яких були місцеві етнічні німці. Зокрема, «Йозеф Гергард – керівник фашистської організації «Фольксбунд» та Кшиштоф Вайнраух – член міської управи Хуста» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0037].

Місцеві ромське населення також було жертвою геноциду. Перманентне насильство відносно ромів в Угорщині тривало з початку окупації Закарпаття і значно посилювалося у 1944 р. після депортації євреїв до Аушвіца [Segal, 2016, p. 103]. За словами дослідника Єшуагу Єлінека, згадки про позицію ромського населення під час геноциду єврей є амбівалентними: певна частина ромів симпатизувала євреям-жертвам, водночас були згадки про участь ромів у злочинах [Jelinek, 2007, p. 314]. Емілій Дорваш, в'язень гетто Хуста, розповідав про випадок участі етнічного рома у ролі призвідника. Ситуація відбулася на залізничній станції перед відправкою євреїв до Аушвіца. Угорський жандарм вистрелив у груди єврею Вінклеру, за те, що він приховав гроші в чоботі, а інший жандарм, етнічний ром, добив жертву палицею [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0045]. Очевидцем цього вбивства був і єврей Міклош Гартштейн, котрий теж згадує про угорського жандарма-рома [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0111].

Значна кількість призвідників Голокосту, згаданих жертвами у свідченнях, станом на весну 1946 р. досі працювали у місцевих адміністраціях. Кілька головних організаторів понесли покарання, зокрема, Йосип Біро, котрий був нотарем міської управи м. Хуст та головним організатором гетто. Про злочини цієї людини свідчили практично всі жертви, ув'язнені в гетто м. Хуст, сіл Сокирниця та Іза. Йосип Біро втік до Будапешта після вступу Червоної Армії, але згодом був затриманий радянськими спецслужбами та відправлений назад на Закарпаття. Рішенням спеціального суду він отримав 10 років тюремного ув'язнення та позбавлення виборчого права терміном на 5 років [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0111]. Зважаючи на те, що за статтею 54 КК УРСР вищою мірою покарання був розстріл, то Йосип Біро дістав доволі м'який вирок.

Жертви Голокосту: свідчення євреїв та їх травматичний досвід.

Серед опитаних свідків слідчими Надзвичайної обласної комісії у березні-квітні 1946 р. було найбільше жертв Голокосту. Єдиного питальника не існувало, тому свідчення відрізняються за змістом залежно від адміністративних районів, у яких були зібрані. Запитання слідчих переважно стосувалися періоду угорської окупації з 1938 до 1944 рр.: конфіскація майна євреїв, депортації 1941 р., концентрація людей в гетто, насильство під час перебування у гетто та депортація до Аушвіца, крім того деякі свідчення описують перебування в Аушвіці-Біркенау та інших концентраційних таборах.

При цьому, акцент завжди робився на участі призвідників у вчиненні злочинів та, особливо, осіб з-поміж місцевого населення.

Євреї перед депортацією до гетто, зазвичай, не підозрювали куди саме їх відправляють. Місцева угорська влада, користуючись цим, поширювала дезінформацію про мету концентрації людей. Наприклад, Йосиф Кац, родом із с. Вари, свідчив, що місцева влада пояснювала виселення євреїв до гетто м. Берегова підготовкою до переселення у Палестину [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0156]. Бухгалтер Емілій Дорваш, котрий пережив Голокост, вказував, що перед виселенням до гетто м. Хуст капітан угорської жандармерії говорив, що «гетто – це така фірма, при котрій немає нічого страшного. Кожен єврей, у межах свого місця проживання, піде організовано на роботу» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0047]. Йоел Мошковіч із с. Сокирниця також підтверджував, що основним поясненням депортації в гетто була обіцянка направити євреїв на роботу [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0112].

Побиття, тортури та знущання з людей у гетто були щоденною практикою. Крім того, у зв'язку з перенаселенням і відсутністю належного харчування, відбувалися спалахи хвороб. Це призводило до збільшення смертності, а деякі євреї сходили з розуму або кінчали життя самогубством, переживши травматичний досвід щоденного насильства. Жертви згадували, що в гетто на допити викликали багатих представників єврейської общини та тортурами вимагали від них розказати про, нібито, сховані дорогоцінності. Знущання іноді набували садистського характеру, наприклад, Абрам Лондав згадував, що угорський офіцер жандармерії змушував єврея Алтера Кляйна їсти солому [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0199]. Людвіг Егельман свідчив, що під час депортації з хустського гетто до Аушвіца людей змушували заходити до потягів по тонкій дощечці, а хто падав, того жорстоко били [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0025]. Франц Форкош, ув'язнений у гетто с. Іза, розповідав, що харчами не забезпечували взагалі, тому почалися хвороби серед дітей і літніх людей. Євреїв сильно били, особливо угорські жандарми та німецькі есесівці, котрі раз в тиждень приїздили до гетто «на перевірку»: «якщо когось застали на вулиці, то били до напівсмерті». За словами Франца Форкоша, за шість тижнів перебування в гетто померли близько 50 осіб, в тому числі і його мати. Крім того, лікар із с. Волове вчинив самогубство, а Самуїл Кац з с. Іза зійшов з розуму [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0025]. Семен Мермелштейн свідчив, що по дорозі на станцію у с. Поляна євреїв сильно били, в тому числі й дітей [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0108]. Єврей Михаїл Ізраїл згадував випадок, коли в гетто м. Севлюш діти залізли на дерево і їх за це жорстоко побили угорські жандарми [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0063].

У гетто відбувалося також знущання з жінок та сексуальне насильство. Вже згадуваний Семен Мермелштейн свідчив, що для охорони

мукачівського гетто привезли курсантів та офіцерів поліцейської школи із трансільванського м. Коложвар (сьогодні м. Клуж, Румунія – автор). Вони ночами гвалтували молодих єврейських жінок та дівчат, зокрема, як пригадує Семен Мермелштейн, дівчину з Іршави [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0108]. Фабіан Рубін, в'язень гетто м. Тячів, свідчив, що жінок часто забирали угорські жандарми на цілу ніч та гвалтували. А п'ять єврейських дівчат із с. Дубове, котрі втекли, але були впіймані, роздягнули до гола та били вербовими прутами, весь час змочуючи їх у воді [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0005]. Бернард Зейлікович також згадував, що в тячівському гетто було поширене сексуальне насильство щодо дівчат: «одного разу жандарми забрали 17 дівчат і закрили їх у підвалі, а потім забирали до себе» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0007]. Давід Розенрох, ув'язнений в гетто в Тячеві, назвав прізвища Йосифа Дорки молодшого та Лішки – двох жандармів, котрі гвалтували жінок у гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0009]. Шаумелу Ушеру в тячівському гетто вдалося врятувати свою 14-літню доньку від звалтування. Він згадував, що до них у дім прийшов згадуваний Йосиф Дорка і вимагав, щоб дівчинка прийшла на сьому годину вечора до жандармів, але Шаумел Ушер сховав доньку на горищі. Він був впевнений, що дівчину хотіли звалтувати, адже «жандарми кожного дня брали молодих дівчат до канцелярії» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0013].

Серед свідчень знаходяться відомості про те, що жертв у деяких гетто примушували працювати як безпосередньо на території табору, так і поза його межами. Людвіг Егельман, в'язень гетто м. Хуст, згадував, що євреїв змушували до роботи на складах зброї (чистити снаряди та займатися їх вантаженням), прибирати міські вбиральні, а жінок примушували прати білизну жандармів і солдатів [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0025]. Емілій Дорваш свідчив, що здорових і сильних євреїв з хустського гетто забирали під конвоєм до поселення Варпоток на околиці Хуста для проведення земельних робіт і побудови тирю [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0048]. Шарль Якоб, в'язень гетто у м. Севлюш, свідчив, що людей примусили працювати на прибиранні території табору, а молодих хлопців забирали в місто, щоб вантажити меблі та речі з порожніх хат депортованих євреїв [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0022]. Михаїл Ізраїл вказував, що із гетто м. Севлюш забирали «здорових хлопців на роботу до багатих людей та у держустанови» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0064].

Масові розстріли у гетто в Закарпатті не набули значного поширення, проте відбувалися окремі вбивства в процесі геттоїзації і, особливо, після депортації євреїв. Слідчі Надзвичайної комісії звертали особливу увагу на запитання стосовно

розстрілів та, навіть, проводили ексгумацію вбитих. За словами українця Петра Блискуна із с. Плоске, в серпні 1944 р. було розстріляно 13 євреїв. Жертвами стали Беня Мармелштайн з дружиною та двома доньками, шість членів сім'ї Ігната Гольдштейна і дружина та дві доньки Маркуса Готтесмана. Ще до квітневої депортації в гетто вони втекли до лісу і переховувалися біля с. Родниківка. У серпні 1944 р. хтось з них пішов до села за молоком, але невідомий лісник здав його жандармам, які невдовзі зловили всіх євреїв. Їх відвезли до с. Поляна, де тримали два дні, а далі на вантажівці двоє цивільних зі зброєю відвезли жертв до лісу біля с. Оленьово і розстріляли [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0039]. У середині квітня 1944 р. в приміщенні школи с. Сокирниця, де тримали жертв перед виселенням у гетто, було розстріляно сім євреїв: Фанія Шнейдер (70 років) та Михайло Беркович (25 років) – обоє з с. Драгово, особи на прізвища Нейман (50 років) та Шафар (55 років) – обидва з с. Волове та сьома невідома особа. Надзвичайна комісія в окремому протоколі встановила причину розстрілу: «євреї не вчасно вийшли з приміщення». Трупи закопали на відстані 400 метрів за с. Сокирниця біля залізничного полотна в напрямку до м. Хуст. Представники Надзвичайної комісії на основі свідчень провели ексгумацію 9 квітня 1946 р. (див. Рис 1). Площа могили становила чотири квадратні метри, а глибина 80 сантиметрів. Було виявлено чотири тіла, що лежали хаотично один на одному [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0005]. Судячи з фотографій, можна припустити, що могила розташована на території єврейського кладовища, оскільки з лівого боку світлини видно надгробок-мацеву.

Рис. 1. Слідчі обласної Надзвичайної комісії під час процесу ексгумації поблизу с. Сокирниця [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-628, fol. 0008].

Верифікація нового для історіографії Голокосту Закарпаття джерела виявила неточні відомості стосовно масового розстрілу 300 євреїв із сіл

Вишково (Хустського району) і Волове (нині м. Міжгір'я – автор) у квітні 1944 р., про який писав історик Роман Офіцинський [Офіцинський, 2014, с. 20]. За даними свідчень Надзвичайної обласної комісії, цей розстріл відбувся 16 листопада 1941 р. в лісі між селами Торун (Міжгірський район – автор) та Вишків (сьогодні Івано-Франківська область, станом на листопад 1941 р. – окупована нацистами територія – автор.). Угорські жандарми разом з німцями розстрілювали тих євреїв, яким вдалося втекти від розстрілів у Кам'янець-Подільському та дійти пішки до кордону з Угорщиною. Тамара Найман, єврейка з с. Волове, свідчила, що її депортували влітку 1941 р. разом із родиною на територію окуповану німцями, проте їй з сім'єю вдалося врятуватися втечею. 15 листопада 1941 р., на кордоні біля с. Торун, її маму Ленке, братів Маєра і Мартона та сестру Шарлотту схопили угорські жандарми на чолі з комендантом Гергелем. Наступного дня їх разом з групою близько 300 осіб повели через кордон до с. Вишків, де вони були розстріляні. Одному з братів Тамари Мартону Найману вдалося втекти, і саме він розповів їй цю історію [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0192]. Євреї, котрі пережили Голокост, Ленке Вайс та Абрам Лондав, також підтверджували розстріл близько 300 осіб між селами Торун та Вишків у 1941 р. [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0196; 0198].

Частіше, ніж масові, відбувалися поодинокі вбивства євреїв Закарпаття. Вони були пов'язані з різноманітними причинами: розстріли під час депортації до гетто, або до Аушвіца, вбивства за участь у комуністичному чи партизанському русі, розстріли євреїв-втікачів, котрих ввіймали. Наприклад, в м. Ужгород безпосередньо перед початком депортації до гетто був відвезений за місто та розстріляний відомий лідер місцевих комуністів Армін Дьєзе, тіло якого знайшли через кілька днів у одній з криниць району Червениця [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0028; 0038]. Семен Мермелштейн свідчив, що одного дня до гетто Мукачева приїхали есесівці та угорські офіцери та забрали єврейських учених, професорів та рабинів до синагоги. Там був складений протокол про те, що євреї, нібито, використовують кров християнських немовлят у релігійних ритуалах. Від євреїв вимагали підписати його, проте вони відмовилися, тому німці та угорці вбили рабинів Айзенштейна та Грюнфельда. За словами Семена Мермелштейна, під час цього були присутні журналісти німецької газети «Der Stürmer» та угорського журналу «Magyar Futár», котрі робили фотографії та нотатки для статей [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0109]. Кілька осіб дали свідчення, що були очевидцями вбивства єврея Вінклера, в груди якому вистрілював один угорський жандарм і добив палицею інший, за те, що знайшли в жертви гроші у чоботі [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0050; 0111]. Відомий закарпатський політичний діяч, адвокат Юлій Бращайко, свідчив, що був очевидцем вбивства двох євреїв есесівцем під час відправки людей з гетто в

потяги [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0147].

Тільки незначній кількості євреїв вдалося уникнути депортації в гетто втечею до лісу. Низький процент втікачів пояснюється розгубленістю і нерозумінням небезпеки, а також страхом покидати родини. Однак, серед свідчень, наданих Надзвичайній комісії, є поодинокі згадки про втікачів євреїв, котрі переховувалися в лісі, приєднувалися до партизанського руху, або були врятовані неєвреями (про це детальніше в підрозділі про bystanders). Проте, «полювання на євреїв» тривало аж до їх звільнення, спричиненого вступом Червоної Армії на Закарпаття. Виявленням євреїв займалися як угорські жандарми та парамілітарні молодіжні підрозділи «Левенте», так і деякі місцеві жителі, котрі отримували винагороду за це [Jelinek, 2007, p. 313]. Проте, втечі не завжди закінчувалися так трагічно, як у вище описаному випадку з 13 розстріляними євреями. До прикладу, Іцик Фрідман і брати Абрам та Шаламон Адлери з с. Вишня Апша втекли до лісу перед початком депортації до гетто. 8 травня 1944 р. їх знайшов місцевий житель, що був на службі у «Левенте» Юрій Репатюк, котрий «з гвинтівкою в руках ганяв по лісах за збіглими євреями та партизанами». Абраму Адлеру вдалося втекти одразу, а двоє інших євреїв заплатили 500 пенге Юрію Репатюку і він дозволив їм піти. Проте на сусідньому пагорбі з'явився Абрам Адлер і Репатюк вистрілював у нього, смертельно поранивши. Двоє інших євреїв переховувалися в лісі до приходу Червоної Армії, таким чином переживши Голокост [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/6, fol. 0080].

Bystanders: свідчення «сусідів», котрі (не)бачили та (не)допомагали.

Історик Раз Сігал пояснює концепт «bystanders» щодо Закарпаття на прикладі динаміки сприйняття русинами та євреями насильницьких дій з боку угорців відносно один одного. Позиція русинів була «залишатися за закритими дверима» під час депортації євреїв у 1944 р. та не брати участі у насильстві. Вона зміцнилася спогляданням ставлення євреїв щодо насильства проти частини русинів, адже багато євреїв у 1939 році публічно вітали прихід угорської армії. [Segal, 2016, p. 116–117]. Однак, рятівники євреїв, звісно, також були на Закарпатті в період Голокосту. Тридцять вісім осіб офіційно отримали почесний статус «Праведника народів світу» від держави Ізраїль за порятунок євреїв. За припущенням історика Юрія Славіка, таких осіб повинно було бути більше, але знищення закарпатського єврейства було неочікуваним і блискавичним як для євреїв, так і для неєвреїв [Славік, 2017, с. 96–97]. Свідчення Надзвичайної комісії містять інформацію про ще один, досі не зареєстрований випадок порятунку. Міклош Гарштейн засвідчив, що втік з хустського гетто і переховувався в с. Кіреші у Марії Тодріх до звільнення, зі вступом Червоної Армії [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0111]. Проте, не завжди неєвреї були готові допомогти євреям, котрі рятували своє життя втечею. Українка Параска Шоломчук із с. Ясіня свідчила, що 13 липня 1944 р.

до її будинку прийшли дві невідомі дівчини єврейки, які втікали від угорців. У короткій розмові вони сказали Парасці Шоломчук, що побудуть до вечора в селі, а потім підуть у ліс до партизанів. За словами українки, угорські солдати дізналися про місцезнаходження єврейок в її домі та арештували їх, забравши до польової жандармерії. Більше про цих дівчат-втікачок господиня дому нічого не чула [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/6, fol. 0063]. Невідомо, чи вона сама повідомила угорську владу, чи ні, але про жодне покарання від жандармів за контакти з євреями Параска Шоломчук не згадувала слідчим Надзвичайної комісії, хоча якби воно було, то в її інтересах було про це розповісти.

Гетто знаходилися у середмістях Мукачева (одне з двох гетто), Хуста та Виноградова, натомість інші табори розташовувалися на окраїнах міст та сіл. У деяких населених пунктах для цього з будинків були відселені неєвреї та депортовані до них єврейські жертви. Вікна у будівлях гетто, що були посеред міст, замурувалися, або зафарбовувалися для того, щоб євреї не мали змоги втекти та отримати

допомогу від неєвреїв. Не виключена також мета – приховати насильство від неєвреїв. У свідченнях Надзвичайної комісії є згадки як неєвреїв, так і євреїв про те, що жителі приносили їжу до гетто. Наприклад, Олександр Мермелштайн, в'язень ужгородського гетто, свідчив, що люди, бажаючи допомогти євреям, були затримані угорцями [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0031]. Ернст Глік, котрого ув'язнили в гетто м. Севлюш, розповідав, що євреї харчувалися тільки тим, що приносили жителі міста і передавали через колючий дріт [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0056]. Українець із с. Ясіня Стефан Молдавчук стверджував, що місцеві жителі носили їжу євреям крадькома протягом 4–5 днів їх ув'язнення в різних приміщеннях села перед відправкою у гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/6, fol. 0090]. Його односелець Юрій Репарюк підтверджував, що «люди приносили їжу євреям, на що жандарми кричали: «Навіщо несете?», але, все-таки, дозволяли приходити у визначений час [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/6, fol. 0092].

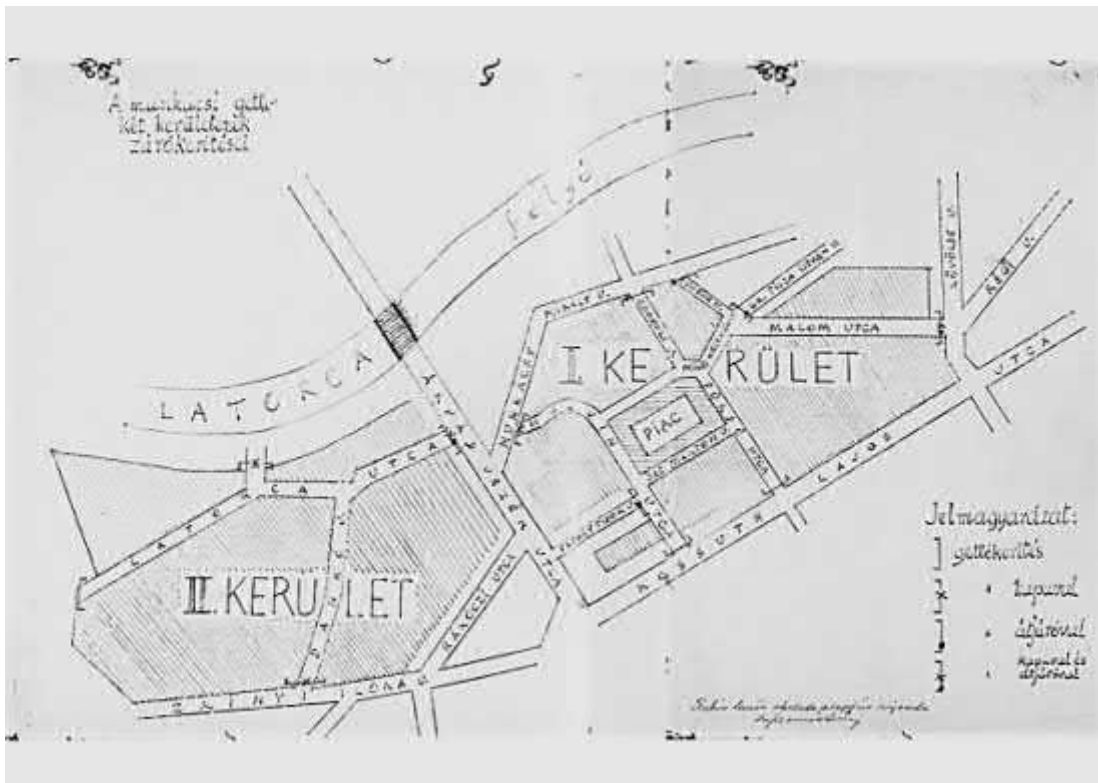

Рис. 2. План території гетто у середмісті м. Мукачева із позначеними парканами та воротами (орієнтовно 1944 рік) [USHMMA, RG-39.013M, f.0010, fol.00000057, 00000058].

цікавими є випадки проживання неєвреїв у межах гетто. Вони були свідками щоденного насильства, проте угорські жандарми забороняли їм спілкуватися з євреями. До прикладу, Шамуел Ушер, єврей з м. Тячів, котрий був розміщений у гетто «в домі Шимона Ушера, біля будинку директора школи Сакача, котрий і далі жив у гетто, бо не хотів виселятися» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0012]. Українець Іван Лакатош мав невеликий магазин на території гетто Тячева. За його словами, торгівлю не перенесли, тому що він не знайшов

підходящого приміщення поза межами табору. Натомість, магазин пристосували для роздачі хліба євреям, що випікався у місті з їх власної муки. Іван Лакатош стверджував, що в'язні гетто приходили до нього по кілька осіб і жандарми йому заборонили вступати з євреями в довгі розмови. Проте, про побиття в гетто він знав та одного разу бачив як жандарм бив єврея палицею по лицю. У своєму свідченні він додає, що про побиття євреїв у гетто знало все місто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0012]. Скоріш за все, Іван Лакатош

отримував оплату за свою роботу, тобто був частиною персоналу гетто, але, звісно, він не свідчив проти себе, побоюючись наслідків. Адже, наприклад, угорцю Антоніну Месарошу наказали відселитися, не зважаючи на його небажання. Він свідчив, що виїхав з будинку, оскільки йому пообіцяли зачинити дім та зберегти всі меблі. Антонін Месарош переселився до єврейського будинку адвоката доктора Лазаря та стверджував, що йому не відомо про те, що саме відбувалося у гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0021].

Висновки. Документи Надзвичайної обласної комісії, зібрані навесні 1946 р. належать до корпусу цінних раних джерел з історії Голокосту на Закарпатті загалом, та, особливо, процесу геттоїзації. Вони містять свідчення та перцепцію осіб, котрі були жертвами, призвідників та bystanders. Недоліками джерела, як загальними для цього типу історичних документів, так і конкретними, були: відсутність стандартизованого детального питальника, безсистемна вибірка, самоцензура респондентів, можлива неточність перекладу, забування деталей, адміністративний і моральний тиск на свідків, а також політична та ідеологічна заангажованість слідчих Надзвичайної комісії. Проте, аналіз свідчень відкриває перспективи подальших наукових досліджень, особливо з тем, що не достатньо висвітлені в історіографії, наприклад, повоєнних судових процесів над призвідниками Голокосту на Закарпатті.

Призвідники, що давали свідчення, були місцевими чиновниками нижчої та середньої ланки, писарями в гетто та акушерками. Вони, як і євреї-жертви, згадували значну кількість головних злочинців – виконавців насильства: вищих керівників державного та локального рівня, начальників гетто, охоронців, членів комісій по відборі цінностей, що належали до різних соціальних прошарків. З точки зору етнічного складу, переважна більшість призвідників були угорцями, проте є згадки про німців-есесівців, місцевих етнічних німців, поодинокі прізвища русинів (українців) та одна згадка про жандарма-рома. Гендерний аспект представлений жінками-призвідниками, котрі були акушерками та проводили обшуки статевих органів жінок-єврейок. Самоцензура у свідченнях призвідників – це намагання приховати свої, або побачені злочини, через природний страх бути покараним. Більшість свідчень надавалися угорською мовою з перекладом

на українську чи російську, якою представник комісії записував. Фактор тиску на респондента особливо мав місце при інтерв'юванні призвідників, адже до складу Надзвичайної комісії входили представники силових структур.

Переважна більшість свідчень надана євреями – категорією головних жертв Голокосту. Респондентами були представниками невеликої групи людей, котрі залишилися проживати на території Закарпаття. Адже, із близько 100 тис. депортованих закарпатських євреїв, вижили в Голокості та повернулися всього близько 15 тис. осіб. 85 % з них виїхало за межі краю до весни 1946 р. Особи, котрі залишилися і дали свідчення, розкривали питання процесу конфіскації цінностей, концентрації та депортації до гетто, життя у гетто та досвіду щоденного насильства – знущань, тортур, окремих убивств і масових розстрілів. Крім того, жертви розповідали про сексуальне насильство проти жінок та способи порятунку, такі як втечі до лісу і підкуп призвідників. Євреї вказували прізвища злочинців, котрі на той момент проживали на території Закарпаття, з надією на те, що призвідники отримають покарання. Самоцензура могла виражатися у приховуванні прізвищ безпосередніх сусідів, особливо, якщо євреї проживали у сільській місцевості, де соціальні зв'язки були тіснішими.

Найменш чисельною була категорія bystanders, адже слідчі Надзвичайної комісії не мали на меті фокусуватися на свідченнях очевидців, котрі не були, безпосередньо, ні жертвами, ні призвідниками. Опитування неєвреїв, щодо долі єврейських сусідів, було безсистемним. Зокрема, описано один випадок порятунку єврея, проте інтерв'ю з рятівником не було проведено. Згадується також про місцевих осіб, котрі приносили їжу до гетто та місць утримання євреїв, а також про неєвреїв – очевидців насильства, які проживали в межах гетто. Часто, bystanders згадували тільки факт, що євреїв депортували з їх населеного пункту. Лише кілька осіб відверто сказали, що знали про злочини. Інші bystanders стверджували, що не бачили проявів насильницьких дій, або не знали про подробиці перебування євреїв у гетто і їх подальшу долю. Голокост на Закарпатті призвів до драматичної зміни соціальних ролей, яка мала динамічний характер, і кардинально вплинула на взаємовідносини євреїв та неєвреїв у післявоєнний час.

Стаття написана протягом постдокторського наукового стажування у Центрі перспективних досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа та Мортон Манделів, Меморіального музею Голокосту Сполучених Штатів Америки, м. Вашингтон, США.

This article was made possible (in part) by funds granted to the author through a **Fellowship** at the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum. The statements made and views expressed, however, are solely the responsibility of the author

Список використаних джерел

- Bergen, D. L., 2009. *The Holocaust: a concise history*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers, 279 p.
 Braham, R. L., 1994. *Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 vols., New York: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center/The City University of New York and Social Science Monographs, Boulder: New York: Distributed by Columbia University Press, 1486 p.
 Cesarini, D., Levine, P. A., 2002. *Bystanders to the Holocaust: A Re-Evaluation*, London; Portland, Or.: Frank Cass, 286 p.

- Gross, J. T., 2001. *Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne*, Poland, Princeton: Princeton University Press, 216 p.
- Hilberg, R., 1992. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945*, New York: Harper Collins, 340 p.
- Horváth, A., 2011. War and Peace: the Effects of the World War II on Hungarian Education, *Education and the Second World War: Studies in Schooling and Social Change*, Ed. Roy Lowe, Routledge Library Editions: Education Ser., Taylor & Francis Group, p. 139–150.
- Horváth, R., 1998. Jews in Hungary after the Holocaust: The National Relief Committee for Deportees, 1945 – 1950, *The Journal of Israeli History*, p. 69–91.
- Jelinek, Y. A., 2007. *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848 – 1948*. Ed. Paul R. Magocsi, Boulder: East European Monographs, New York: Distributed by Columbia University Press, 412 p.
- Kádár, G., Vágy, Z., 2004. *Self-financing genocide: the gold train, the Becher case and the wealth of Hungarian Jews*, Budapest: Central European University Press, 413 p.
- Lessons and Legacies X: Back to the Sources: Reexamining Perpetrators, Victims, and Bystanders*, 2012. Series: Lessons & Legacies. Ed. Sara R. Horowitz, Northwestern University Press, 250 p.
- Michman, D., 2011. *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust*, Translated by Dan Michman, New York: Cambridge University Press, Jerusalem: Yad Vashem, 191 p.
- Mitsel, M., 2007. The activity of «the Joint» in Mukachevo in 1944 – 1945 and the Soviet Attitude toward It in 1953, *Jews in Russia and Eastern Europe*, editor-in-chief Mordechai Altshuler, ed. Yis. Elliot Cohen, Ark. Zeltser, Vol 1(58), p. 5–39.
- Morina, C., Thijs, K., 2018. *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, Series: War and Genocide, Vol. 27, New York: Berghahn Books, 372 p.
- Newman, L. S., Erber, R., 2002. *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*, Oxford; New York: Oxford University Press, 373 p.
- Quiltzsch, A., 2016. *Everyday Judaism on the soviet periphery: Life and identity of Transcarpathian Jewry after World War II*, Dissertation by Anya Quiltzsch, Ph.D., Indiana University, 301 p.
- RG-22.002M, Extraordinary State Commission to Investigate German-Fascist Crimes Committed on Soviet Territory from the USSR, 1941-1945. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.
- Segal, R., 2016. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914 – 1945*, Stanford Studies on Central and Eastern Europe Series, Stanford: Stanford University Press, 232 p.
- The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary: Abaúj-Torna County – Máramaros County*, 2013. Ed. Randolph L. Braham, Vol. 1, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 636 p.
- The Holocaust and European societies: social processes and social dynamics*, 2016. Ed. Frank Bajohr and Andrea Löw, London: Palgrave Macmillan, 348 p.
- Vollhardt, J. R., Bilewicz, M., 2013. After the Genocide: Psychological Perspectives on Victim, Bystander, and Perpetrator Groups, *The Aftermath of Genocide: Psychological Perspectives, Special Issue: Journal of Social Issues*, vol. 69, no. 1, ed. Johanna Ray Vollhardt and Michal Bilewicz, p. 1–15.
- Мищанин, В., 2014. Діяльність крайової «Надзвичайної комісії для розслідування та встановлення злочинів і збитків, спричинених угорсько-німецькими фашистськими загарбниками на території Закарпатської України» (1994 – 1996 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*, вип. 2 (33), с. 55–60.
- Офіційний сайт, Р., 2014. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні, *Новини Закарпаття*, 19 квітня, с. 20.
- Польсен, Н. Б., 2009. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи»: Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії, *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі*, № 1 (5), с. 27–45.
- Славік, Ю., 2017. *Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті*, Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 156 с.

References

- Bergen, D. L., 2009. *The Holocaust: a concise history*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers, 279 p. (in English).
- Braham, R. L., 1994. *Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 vols., New York: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center/The City University of New York and Social Science Monographs, Boulder: New York: Distributed by Columbia University Press, 1486 p. (in English).
- Cesarini, D., Levine, P. A., 2002. *Bystanders to the Holocaust: A Re-Evaluation*, London; Portland, Or.: Frank Cass, 286 p. (in English).
- Gross, J. T., 2001. *Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne*, Poland, Princeton: Princeton University Press, 216 p. (in English).
- Hilberg, R., 1992. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933 – 1945*, New York: Harper Collins, 340 p. (in English).
- Horváth, A., 2011. War and Peace: the Effects of the World War II on Hungarian Education, *Education and the Second World War: Studies in Schooling and Social Change*, Ed. Roy Lowe, Routledge Library Editions: Education Ser., Taylor & Francis Group, p. 139–150. (in English).
- Horvath, R., 1998. Jews in Hungary after the Holocaust: The National Relief Committee for Deportees, 1945 – 1950, *The Journal of Israeli History*, p. 69–91. (in English).
- Jelinek, Y. A., 2007. *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848 – 1948*. Ed. Paul R. Magocsi, Boulder: East European Monographs, New York: Distributed by Columbia University Press, 412 p. (in English).
- Kádár, G., Vágy, Z., 2004. *Self-financing genocide: the gold train, the Becher case and the wealth of Hungarian Jews*, Budapest: Central European University Press, 413 p. (in English).
- Lessons and Legacies X: Back to the Sources: Reexamining Perpetrators, Victims, and Bystanders*, 2012. Series: Lessons & Legacies. Ed. Sara R. Horowitz, Northwestern University Press, 250 p. (in English).
- Michman, D., 2011. *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust*, Translated by Dan Michman, New York: Cambridge University Press, Jerusalem: Yad Vashem, 191 p. (in English).
- Mishchanyn, V., 2014. Diialnist kraiovoi «Nadzvychnoi komisii dlia rozsliduvannia ta vstanovlennia zlochyv i zbytkiv, sprychynenykh uhorsko-nimeckymy fashystskymy zaharbnikamy na terytorii Zakarpatskoi Ukrainy» (1944 – 1946 rr.) [The activity

of the regional "Extraordinary commission to investigate and determine crimes and losses committed by Hungarian-German fascist invaders on the territory of Transcarpathian Ukraine," 1944 – 1946], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, serii «Istoriia»*, vyp. 2 (33), s. 55–60. (in Ukrainian).

Mitsel, M., 2007. The activity of «the Joint» in Mukachevo in 1944 – 1945 and the Soviet Attitude toward It in 1953, *Jews in Russia and Eastern Europe*, editor-in-chief Mordechai Altshuler, ed. Yis. Elliot Cohen, Ark. Zeltser, Vol 1(58), p. 5–39. (in English).

Morina, C., Thijs, K., 2018. *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, Series: War and Genocide, Vol. 27, New York: Berghahn Books, 372 p. (in English).

Newman, L. S., Erber, R., 2002. *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*, Oxford; New York: Oxford University Press, 373 p. (in English).

Oficynskyi, R., 2014. Holokost na Zakarpatti tryvav 52 dni, *Novyny Zakarpattia*, 19 kvitnia, s. 20. (in Ukrainian).

Poulsen, N. B., 2009. Rozsliduvannia voiennykh zlochniv «po-sovietski»: Krytychnyi analiz materialiv Nadzvychainoi derzhavnoi komisii [War crime investigation po-sovietski? Evaluating material from the Extraordinary State Commission], *Holocaust and Modernity: Studies in Ukraine and the World*, № 1 (5), s. 27–45. (in Ukrainian).

Quiltzsch, A., 2016. *Everyday Judaism on the soviet periphery: Life and identity of Transcarpathian Jewry after World War II*, Dissertation by Anya Quiltzsch, Ph.D., Indiana University, 301 p. (in English).

RG-22.002M, Extraordinary State Commission to Investigate German-Fascist Crimes Committed on Soviet Territory from the USSR, 1941-1945. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.

Segal, R., 2016. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914 – 1945*, Stanford Studies on Central and Eastern Europe Series, Stanford: Stanford University Press, 232 p. (in English).

Slavik, Yu., 2017. *Shliakh do Aushvitsu: Holokost na Zakarpatti*, Dnipro: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma», 156 s. (in Ukrainian).

The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary: Abauj-Torna County – Máramaros County, 2013. Ed. Randolph L. Braham, Vol. 1, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 636 p. (in English).

The Holocaust and European societies: social processes and social dynamics, 2016. Ed. Frank Bajohr and Andrea Löw, London: Palgrave Macmillan, 348 p. (in English).

Vollhardt, J. R., Bilewicz, M., 2013. After the Genocide: Psychological Perspectives on Victim, Bystander, and Perpetrator Groups, *The Aftermath of Genocide: Psychological Perspectives, Special Issue: Journal of Social Issues*, vol. 69, no. 1, ed. Johanna Ray Vollhardt and Michal Bilewicz, p. 1–15. (in English).

SUMMARY

GHETTOIZATION AND THE HOLOCAUST IN TRANSCARPATHIA IN TESTIMONIES OF VICTIMS AND WITNESSES (ON THE MATERIAL OF THE REGIONAL EXTRAORDINARY COMMISSION)

Pavlo Khudish

Ph.D. in History, Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University»

The article examines the ghettoization process in Transcarpathia during the Holocaust based on testimonies of victims and witnesses collected by the regional "Extraordinary commission to investigate and determine crimes and losses committed by Hungarian-German fascist invaders" in the spring of 1946. This source is examined within the methodological approach of the political scientist and Holocaust historian Raul Hilberg. He coined a typology of social roles' triad in the period of the genocide, based on behavior and sequence of actions: perpetrators, victims, and bystanders. I analyze the testimonies referring to these three conceptual categories. Thus, I examine the testimonies of perpetrators and their perceptions by victims. They were middle- and lower-level authorities, ghetto scribes, and midwives who performed violent searches of Jewish women. Mostly, they were all ethnic Hungarians and SS members, but there are references in testimonies to local ethnic Germans, Rusyns, and Roma. This category of persons utilized self-censorship in their testimonies to avoid possible criminal prosecution. In this article, I also investigate the testimonies of Jewish victims of the Holocaust and their traumatic experiences. The main focus of their testimonies was on the process of ghettoization: the confiscation of values, concentration to ghettos, and living there, and deportation to Auschwitz. Victims focused on the experience of their everyday violence in ghettos: humiliating, beating, torture, and rape. Moreover, they mentioned numerous perpetrators, including from the local population. Also, the testimonies contained information about the mass and individual killings of Jews, as well as exhumation processes conducted by the Extraordinary Commission investigators. Finally, I examine the aspects related to the category of bystanders, based on an investigation of their testimonies and their perception by victims. People have mentioned some cases of assisting by local inhabitants to Jews imprisoned in ghettos, and about non-Jews, who witnessed the violence living in ghettos. In addition, many bystanders testified that they did not know anything about violence against Jews. Notwithstanding the deficiencies of this source, also analyzed in the article, it remains crucial for further academic research within the examination of the Holocaust in Transcarpathia.

Keywords: Holocaust, Extraordinary Commission, testimonies, ghettoization, ghetto, Transcarpathia, violence.